

Teresa Kostkiewiczowa

"Wiek Oświecony : studia i szkice z dziejów literatury i kultury polskiej XVIII i początków XIX wieku",
Zdzisława Libera, Warszawa 1986 :
[recenzja]

Pamiętnik Literacki : czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej 78/2, 357-361

1987

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Zdzisław Libera, WIEK OŚWIECONY. STUDIA I SZKICE Z DZIEJÓW LITERATURY I KULTURY POLSKIEJ XVIII I POCZĄTKÓW XIX WIEKU. Warszawa 1986. Państwowy Instytut Wydawniczy, ss. 396 + 8 wklejek ilustr.

Opis badawczych zainteresowań „wiekiem światła” w ostatnim czterdziestoleciu mógłby stać się ciekawym polem obserwacji dziejów polskiej humanistyki powojennej, jej preferencji i wyborów, stosowanych metod i stylów naukowego dyskursu. Od programowego eksponowania „trwałych wartości” epoki Oświecenia oraz poszukiwania w racjonalistycznych, jakobińskich czy libertyńskich tradycjach żywego i aktualnego zaplecza współczesnych tendencji ideowych — do powolnego przesuwania piśmiennictwa w. XVIII, a jeszcze wyraźniej początków XIX w. do lamusa szacownych wprawdzie, ale niezbyt fascynujących zabytków przeszłości, nie korespondujących z intelektualną i artystyczną problematyką drugiej połowy XX stulecia; takim torem przebiegały poszukiwania dotyczące epoki Krasickiego, Kołłątaja, Woronicza i Koźmiana. Książka Zdzisława Libery *Wiek Oświecony* daje się czytać również jako jeden z dokumentów przemian, jakim w ostatnich dziesięcioleciach podlegała refleksja nad literaturą i kulturą polską XVIII i pierwszego dwudziestolecia XIX wieku. Obejmuje ona, jak stwierdza autor, „szkice, które powstawały w ciągu trzydziestu lat” (s. 7), najwcześniejszy z nich, poświęcony twórczości Jakuba Jasińskiego, pochodzi z roku 1950. Nic więc dziwnego, że retrospektywne spojrzenie na stan badań nad epoką charakteryzuje powstałe później rozprawy składające się na tom, a szczególnie wyraźnie zaznacza się w szkicu wstępnym. Jest on poświęcony nie tylko syntetycznemu wypunktowaniu podstawowych cech swoistych Oświecenia, ale również wskazaniu najistotniejszych problemów i pytań, jakie postawione zostały przez badaczy, których zainteresowanie tą epoką nie było motywowane potrzebami doraźnej aktualizacji i poszukiwaniem bezpośrednich koneksji ideologicznych.

Stwierdza więc Libera znaczne pogłębienie wiedzy o polskim Oświeceniu. Przede wszystkim dotyczy to poszczególnych pisarzy, ich życia, działalności publicznej i twórczej, przejawia się w pełniejszym zrozumieniu niektórych poetów i tekstów literackich lub ich zespołów, jak np. w przypadku *Wierszy różnych* Ignacego Krasickiego czy też jego *Rozmów zmarłych* i *Historii*. Drugim zasygnalizowanym we wstępnym szkicu przejawem poszerzenia perspektyw badawczych jest poddanie wnikliwшему oglądowi niektórych gatunków piśmiennictwa, wcześniej nie docenionych, ale legitymujących się istotnymi wartościami nie tylko z punktu widzenia historii literatury. Należy do nich m.in. pamiętnikarstwo, do którego autor książki przywiązuje dużą wagę zarówno jako do źródła informacji o epoce, jak i do gatunku, w którym przejawiają się walory sztuki słowa. Trzecia sprawa zasygnalizowana przez Liberę dotyczy „nowych metod badawczych, których stosowanie ujawniło zjawiska dawniej nie postrzegane” (s. 17), takie jak obieg społeczny tekstów literackich, produkcja i rozpowszechnianie książek, ich czytelnicтво, wreszcie pozycja społeczna i role literatów, a więc problemy mieszczące się w sferze życia literackiego i kultury literackiej. Ponadto zwraca uwagę autor na

podstawową kwestię — odrzucenia jednostronnego obrazu okresu, który zaczęto ukazywać „nie z punktu widzenia dominant kulturowych, a więc tych cech, które określają główny kierunek dążeń i przeobrażeń w życiu publicznym, w literaturze i sztuce, ale z punktu widzenia charakteryzujących go sprzeczności i różnorodności” (s. 10). Bardzo silnie przy tym zaakcentowany tutaj został fakt (zauważony wcześniej przez innych badaczy, ale nie użyty dotychczas w funkcji argumentu na rzecz złożoności i wielonurtowości epoki), że już myśliciele i pisarze drugiej połowy XVIII w. zdawali sobie sprawę ze sprzeczności, niekonsekwencji i paradoksów, jakie charakteryzowały współczesny im okres i podważały zasadność nazywania go mianem „Wiek Oświeconego”.

Artykuły i rozprawy zebrane w tomie *Wiek Oświecony* dotyczą wszystkich wydobytych przez autora sfer problemowych, które w ciągu ostatniego czterdziestolecia stopniowo wyłaniały się w historycznoliterackich dociekaniach skupionych wokół XVIII wieku i początków wieku XIX. Jest oczywiste, że najistotniejsze i najbardziej rzutujące na ogólny obraz nie tylko tej jednej epoki, ale także całości kształtu procesu rozwojowego literatury polskiej są kwestie zasadnicze, które odnoszą się do całościowej charakterystyki okresu. Stanowią one osnowę czterech rozpraw: jedna — *Problem późnego Oświecenia* — podejmuje kwestie chronologicznych ram epoki oraz dynamiki rozwoju twórczości nimi objętej; pozostałe: *Narodziny nowoczesnej kultury polskiej*, *Zagadnienie stylu w literaturze polskiego Oświecenia*, *Bohater literacki polskiego Oświecenia. (Wybrane zagadnienia)* — prezentują ujęcia interpretacyjne i syntetyzujące o większym lub mniejszym stopniu uogólnienia.

Teza zawarta w tytule rozprawy *Narodziny nowoczesnej kultury polskiej* należy do repertuaru często powtarzanych opinii na temat miejsca formacji oświeceniowej w dziejach polskiej kultury. Ważne więc wydają się argumenty za takim rozumieniem „wieku światła”, wyraźnie odcinającym formację od epoki staropolskiej i nawiązującym pośrednio do wcześniejszych konstatacji o „przełomie oświeceniowym”. Narodziny nowoczesnej kultury przejawiają się, zdaniem Libery, zarówno w sferze świadomości społecznej (zmiany treści pojęcia narodu), w dziedzinie organizacji życia kulturalnego i jego instytucji: szkolnictwa, czasopiśmiennictwa, księgarstwa, teatru publicznego, krytyki literackiej, jak i w płaszczyźnie samej twórczości, która wzbogaca się o nowe gatunki literackie (np. powieść), a także ugruntowuje przekonanie o kulturowym znaczeniu języka narodowego. Obserwacje autora urywają się jednak w tym przypadku na analizie dotyczącej końca wieku XVIII. Zebraniu i uporządkowaniu poddane zostały fakty rzeczywiście świadczące o powolnym wyłanianiu się zjawisk, które pozwalają widzieć w czasach Oświecenia formację jakościowo odrębną od okresu staropolskiego. Ale w jakim momencie można powiedzieć, że nowe tendencje zdominowały tradycyjny typ myślenia i dawne struktury życia literackiego? Wydaje się, że szczególnie w tym przypadku dokumentacja głównej tezy rozprawy wymaga przesłędzenia zachodzących zmian również w postanisławowskiej fazie Oświecenia.

Libera — zgodnie z dominującym chyba obecnie wśród literaturoznawców przekonaniem — traktuje lata 1795—1820 jako kontynuację procesów zapoczątkowanych w wieku XVIII. Kwestii tej poświęcona jest rozprawa *Problem późnego Oświecenia*, która gromadzi argumenty (niekiedy dyskusyjne, np. w przypadku orientacji estetyczno-literackiej Leona Borowskiego czy Euzebiusza Słowackiego) za oświeceniowym charakterem myśli społeczno-ideowej (liberalizm), naukowej oraz głównych instytucji kulturowych pierwszego trzydziestolecia XIX wieku. Ale dopiero spojrzenie na to trzydziestolecie z perspektywy owych narodzin nowoczesnej kultury w w. XVIII ujawnia w pełni ciągłość dążeń, zamierzeń i ogólnej koncepcji kulturowej, która znalazła swój wyraz w utworzeniu Towarzystwa Przyjaciół Nauk, w funkcjonowaniu licznych czasopism, w krytycznoliterackich dys-

kusjach o dramie, tragedii i romansie sentymentalnym, w poszerzeniu kręgów publiczności literackiej i w zmianach sytuacji społecznej pisarzy w początkach XIX wieku. Rozważania o narodzinach nowoczesnej kultury polskiej winny uwzględnić — jak się wydaje — taką właśnie perspektywę, bo ona pozwala dostrzec bardziej wyraziste efekty procesu zainicjowanego w latach czterdziestych XVIII w. dzięki przenikliwym koncepcjom Konarskiego, Załuskich czy Mitzlera de Kolof.

Problematykę o zasadniczym znaczeniu podejmuje szkic *Zagadnienie stylu w literaturze polskiego Oświecenia*. Dotyczy on znamiennych różnicowań tendencji artystycznych epoki, określanych używanymi często, acz niejednoznacznie terminami: klasycyzm, sentymentalizm, rokoko. Punkt wyjścia rozważań Libery stanowi w pełni uzasadniona konstatacja, iż pojęcie Oświecenia jest kategorią ideologiczno-filozoficzną. Dlatego też: „Kategoria Oświecenia, pojęcie z historii kultury, nie jest równoznaczne z pojęciem stylu epoki, nie oznacza bowiem zagadnień estetyki, nie określa form artystycznych wyrazu” (s. 36). Autor poszukując tych wspólnych cech dzieł literackich, które składają się na stosowane przez niego pojęcie stylu, skupia się przede wszystkim na owych formach wyrazu artystycznego, choć bierze pod uwagę również „właściwości treściowe”. Klasycyzm, barok, sentymentalizm, rokoko są więc rozpatrywane przede wszystkim w kategoriach estetyki, choć w niektórych przypadkach mówi się również o programie ideowym (np.: „Klasycyzm Krasickiego wyraża się zatem zarówno w jego programie ideowym, w pochwalie umiaru i rozsądku, jak też w programie artystycznym, głoszącym ideę ładu, symetrii i harmonii w sztuce”, s. 45).

Nasuwa się jednak podstawowe pytanie o to, czy styl rozumiany może być jako kategoria czysto estetyczna. Czy wchodzące w obręb charakterystyki stylu pojęcia z dziedziny estetyki oraz ze sfery literackich środków artystycznych nie wiążą się z określonymi koncepcjami natury i życia społecznego, czy nie wypływają z przekonań na temat człowieka, jego miejsca w świecie, jego możliwości i ograniczeń? czy nie są sformułowanymi w języku kategorii estetycznych, gatunkowych czy stylistycznych propozycjami pewnego typu kultury? Dlatego też niepełna wydaje się obserwacja: „Odrębność czy swoistość polskiego klasycyzmu polega na tym, że nie wydał on wielkiej tragedii ani wielkiego eposu, gatunków literackich, które poetyka klasyczna wysoko ceniła” (s. 40). Odrębność polskiego klasycyzmu daje się charakteryzować przede wszystkim w kategoriach ideologicznych i kulturowych, przejawia się w rozumieniu zobowiązań społecznych piśmiennictwa, w proponowanej koncepcji człowieka społecznego i miejsca jednostki ludzkiej w życiu zbiorowości. Sprawa ta została świetnie uchwycona i przedstawiona w szkicu omawiającym wybrane zagadnienia dotyczące bohatera literackiego w polskim Oświeceniu. Autor kładzie tu nacisk na związki istniejące między sposobami kreowania bohatera jako jednego z elementów konstrukcji utworu i — jego ideowymi przesłaniami, stwierdzając, iż „w literaturze doby Oświecenia znacznie wyraźniej niż w epokach wcześniejszych bohater literacki stanął w centrum dzieła i stał się środkiem do przekazania treści ideowych” (s. 53—54).

Ważne miejsce w omawianej książce, a także w całokształcie najnowszych badań nad Oświeceniem zajmują rozprawy poświęcone szeroko pojętej kulturze literackiej epoki. Autor książki *Życie literackie w Warszawie w czasach Stanisława Augusta* jest jednym z inicjatorów zainteresowania tymi zjawiskami w stosunku do XVIII wieku. Szczególnie cenna wydaje się praca poświęcona czytelnictwu w Polsce w XVIII w. w świetle powieści stanisławowskiej. Ujawnia ona metodologiczne komplikacje tego typu badań, pokazuje, w jaki sposób metaliterackie wypowiedzi wpisane w dyskurs powieściowy uczynić można punktem wyjścia obserwacji dotyczących nie tylko dydaktycznych postulatów lekturowych, ale także — upodobań i preferencji czytającej publiczności, do której zaliczają się również au-

torzy powieści i artykułów krytycznych. W bliskim związku z tą problematyką pozostają artykuły: *Kształtowanie świadomości literackiej w programach i podręcznikach szkół Komisji Edukacji Narodowej* oraz *Narodziny idei Biblioteki Narodowej w kulturze polskiego Oświecenia*. Pierwszy z nich podnosi kapitalną kwestię formowania kanonu lektur literatury narodowej, wypracowywanego przez autorów podręczników gramatyki oraz poezji i wymowy. Bardzo istotna jest konkluzja, stwierdzająca, iż działalność programotwórcza i podręcznikowa Komisji Edukacji Narodowej doprowadziła do włączenia w obszar kulturowych wartości — obok antyku — również piśmiennictwa narodowego, „przy czym nazwiska pisarzy polskich i utwory z literatury ojczystej stały się odtąd stałym składnikiem wykształcenia humanistycznego” (s. 102). (W związku z tym artykułem wymaga sprostowania korektorskie zapewne przeoczenie: przypisania wiersza *Berestecką bitwę Apollo śpiewa* Kochanowskiemu zamiast Kochowskiemu, na s. 101; oraz wyjaśnienia — zagadkowa sprawa wydania drugiej części *Wymowy i poezji* Piramowicza w r. 1815.) Artykuł o Bibliotece Narodowej przypomina okoliczności utworzenia, dzieje i rolę wielkiego dzieła braci Załuskich w życiu kulturowym kraju. Nieoceniona, pełna ich działalność na tym polu ciągle czeka na zbadanie, którego rezultaty zapewne bardzo zmienią obecne poglądy na źródła i początki polskiego Oświecenia.

Rozprawa *Rola pisarza w kulturze polskiego Oświecenia* należy do prac pionierskich, podnosi zagadnienia nie podejmowane dotychczas w badaniach nad tą epoką. W rozważaniach autora przeplatają się różne kwestie: socjologiczna problematyka sposobów realizowania roli społecznej pisarza przez ludzi pióra czasów stanisławowskich; estetyczno-literacka — wzorców pisarza zarysowywana w dokumentach świadomości literackiej epoki (traktatach, poetykach, wypowiedziach metapoetyckich, listach itp.), oraz programowo-literacka — zadań czy funkcji, jakie pełniła (lub miała pełnić) konkretna twórczość. Opis każdego z tych zjawisk wymaga innego języka, a łączenie ich może prowadzić do pewnych niejasności. Nie dość udokumentowane wydaje się np. twierdzenie, iż różnym typom literatury (np. panegirycznej, autotelicznej, czulej, propagandowo-politycznej, okolicznościowej) „odpowiadają określone role społeczne pisarzy, które, rzecz jasna, występować mogą w twórczości jednej i tej samej osoby” (s. 117). Zaproponowane przez Liberego sposoby rozumienia kategorii roli pisarza oraz konstatacje dotyczące społecznych funkcji tekstów literackich zarysowują ciekawy i ważny teren badawczy, inspirują do dyskusji, uściśleń teoretycznych, a przede wszystkim — do wnikliwego wejrzenia w społeczne uwikłania twórców i ich piśmienniczej produkcji.

Zagadnienia ściśle literackie, związane z charakterystyką gatunkową (tragedia, powieść), sugerują tytuły takich rozpraw, jak: *Z problemów polskiej tragedii osiemnastowiecznej* (m.in. obszernie omawiającej zapomniany niemal dramat Naruszewicza *Gwido hrabia Blezu* i przynoszącej wnikliwą analizę *Judyty* Karpińskiego), *„Rękopis znaleziony w Saragossie” Jana Potockiego na tle polskiej kultury literackiej XVIII wieku. (Uwagi i spostrzeżenia)*. Ale i one ujawniają dominujące zainteresowania badawcze autora i najbliższy mu typ myślenia. Nawet jeśli Libera opisuje charakter konfliktu dramatycznego, koncepcję bohatera czy stylową aurę poszczególnych scen tragedii, to wywód swój prowadzi ku konstatacjom ukazującym społeczne funkcje utworu i sposób oddziaływania na widza. Omawiając zjawisko teatru politycznego w końcu XVIII w. stwierdza wręcz: „Badanie stylu odbioru, reakcji widzów, społeczno-politycznych reperkusji przedstawień teatralnych staje się coraz wyraźniej jednym z ważniejszych postulatów badawczych” (s. 176). Refleksje o powieści Jana Potockiego prowadzą przede wszystkim do wskazania rodzimych zjawisk kulturowych, które stanowić mogły podglebie myślowej problematyki i artystycznych rozwiązań *Rękopisu*, często lekkomyślnie usuwanego z kręgu twórczości polskiej. W podobnym kierunku — szukania po-

wiązań między dziełem a jego kontekstem społecznym — zmierzają dociekania na temat profetyzmu w poezji i związków między jego formami wyrazu, a zmieniającą się sytuacją polityczną, która „wyjaśnia także irracjonalne podłoże wizji profetycznych” (s. 202). Nawet w bardzo interesującym i zupełnie nowym na naszym gruncie studium o ilustracjach w polskiej powieści sentymentalnej interesuje autora nie tylko sprawa relacji między tekstem a przekazem plastycznym, ale przede wszystkim to, jak ilustracja działa na postawę czytelnika wobec utworu, jak wpływa na rozumienie dzieła, w jakim pozostaje związku z jego konkretyzacją, jaką gra rolę w estetycznym wychowaniu odbiorców.

Ostatnia grupa rozpraw składających się na omawianą książkę dotyczy kilku indywidualności pisarskich, wybranych spośród plejady polskich twórców wieku Oświecenia. Rozprawy te należą do najwcześniejszych, a dokonany w nich wybór można traktować jako przejaw osobistych zainteresowań i upodobań Libery. Stanisław Konarski, Jakub Jasiński, Stanisław Kostka Potocki, Jan Śniadecki, wreszcie Ignacy Krasicki (refleksje w związku z monografią Zbigniewa Golińskiego) — to postacie, których biografie i twórczość są uznane za najpełniejszą i najciekawszą realizację tych wartości Wieku Oświeconego, które autor zdaje się cenić najbardziej. Szczególnie silnie wartościowanie to dochodzi do głosu w dwu ważnych szkicach o Stanisławie Kostce Potockim oraz w rozprawie przybliżającej postać i działalność Jana Śniadeckiego.

Różnorodna tematycznie, bogata problemowo, a jednorodna w sferze upodobań i sposobów postępowania badawczego książka Zdzisława Libery odznacza się jedną jeszcze cechą, coraz rzadszą w publikacjach historycznoliterackich. Z wielką uwagą i skupieniem traktuje on nie tylko dzieła i pisarzy będących przedmiotem jego zainteresowań, ale również ze skrupulatnością i wnikliwością zdaje sprawę ze stanu badań nad poruszonymi kwestiami, odnosi się do poglądów i tez innych osób, dąży — tam gdzie sytuacja na to pozwala — do sumowania udokumentowanej wiedzy, do współbudowania jej w naturalnej ciągłości myśli i wysiłku poznawczego. Dla wszystkich, których interesuje Wiek Oświecony w całej swej różnorodności i skomplikowaniu, których interesują społeczne konteksty i funkcjonowanie piśmiennictwa, którzy cenią historię literatury, książka Zdzisława Libery jest lekturą pobudzającą i ważną poznawczo.

Teresa Kostkiewiczowa

BADANIA BOGDANA ZAKRZEWSKIEGO NAD POEZJĄ PATRIOTYCZNĄ I REWOLUCYJNĄ XIX WIEKU *

Szereg studiów Bogdana Zakrzewskiego, wydawanych regularnie od r. 1978 do 1984, tworzy, zadziwiający swoją konsekwencją tematyczną i metodologiczną, cykl mikromonografii utworów doskonale zadamowionych w naszej pamięci. Subiektywną genezę cyklu najlepiej wyjaśnia autor w zwięzłym słowie wstępnym do tomu „*Palen dla cara*”:

---

* Bogdan Zakrzewski: „*Palen dla cara*”. O polskiej poezji patriotycznej i rewolucyjnej XIX wieku. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1979. Zakład Narodowy imienia Ossolińskich — Wydawnictwo, ss. 228, 18 wklejek ilustr.; *Sztandar i krew. Studia monograficzne o najgłośniejszych pieśniach Wielkiego Proletariatu*. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk—Łódź 1982. Zakład Narodowy imienia Ossolińskich — Wydawnictwo, ss. 276; „*Mazur kajdaniarski*” Ludwika Waryńskiego. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1978. Zakład Narodowy imienia Ossolińskich — Wydawnictwo, ss. 46, 6 wklejek ilustr.; „*Gdy naród do boju...*” Gu-